

פוליטיקה

כתב עת למדע המדינה וליחסים בינלאומיים

גליון מס' 28

תש"ף

קיץ 2020

מגדר, סכסוכים ויישובם

המכון ליחסים בינלאומיים
ע"ש לאונרד דייוויס
בשיתוף האגודה הישראלית
למדע המדינה

האוניברסיטה העברית בירושלים
THE HEBREW UNIVERSITY OF JERUSALEM

POLITIKA

The Israeli Journal of Political Science and International Relations

© All rights reserved to The Leonard Davis Institute for International Relations.
This paper may not be reproduced, duplicated, copied, sold, distributed or be
exploited for any purpose, in whole or part, with out the express written
permission of the Director of the Institute.

The Leonard Davis Institute for International Relations

The Hebrew University of Jerusalem

פוליטיקה

עורכת אקדמית:
ד"ר טל ניצן

עורכי מערכת:
דורון אלה
דניאל ויינר
פרל ניקול
גיל מימון

ועדה מקצועית מלווה:
פרופ' גידי רהט
פרופ' פיקי איש-שלום
פרופ' שרון גלעד
פרופ' דני מידובניק
ד"ר ענת גופן
ד"ר גליה פרס בר-נתן

עריכה לשונית:
חמוטל לרנר

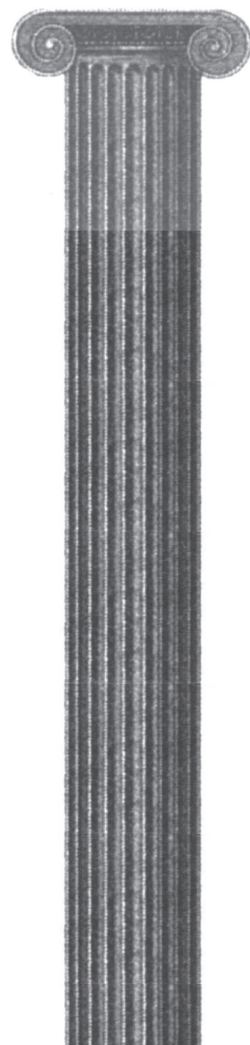
עריכה גרפית והפקה:
היחידה לשרותי משרד
האוניברסיטה העברית בירושלים

לרכישת גיליונות ישנים:

ניתן לפנות למזכירות מכון דיוויס,
האוניברסיטה העברית
טל': 02-5882312
פקס': 073-2007671
דוא"ל: davis.institute@mail.huji.ac.il
אתר: <http://davis.huji.ac.il>

* האחריות לתוכן המאמרים המתפרסמים בכתב העת היא על המחברים בלבד

תוכן העניינים

טל ניצן

5..... יודעות וידועות מלחמה: היבטים מגדריים של סכסוכים מזוינים

סראב אבו רביעה-קוויזר

24..... טשטוש הקו הירוק בחקר נשים פלסטיניות בישראל: ייצור ידע מוסרי וצדק מחקר

אורית קמיר

47..... יישוב של סכסוכי כבוד מגדריים בסרט הישראלי-פלסטיני "לא פה לא שם"

הדס כהן

66..... בגידה במולדת, הבושה והפגיעה בכבוד האומה: סיפורה של "אויבת העם" טלי פחימה

חלא מרשוד, מאיה ורדי ודפנה גולן

88..... אתגרים ותקווה: מעורבות חברתית של סטודנטיות פלסטיניות בישראל

רחל עמרם

113..... מקרה בוחן: נשים מובילות משא ומתן לשלום בעמק נהר המאנו במערב אפריקה - שיתוף נשים ככלי לבניית שלום

שרי אהרוני

122..... שייכות כבעיה פמיניסטית, או: האם להתאבד לנוכח הפשיזם?

חנה ספרן ודליה זק"ש

150..... "לא יכולנו לעשות אחרת, היינו מחויבות למאבק בכיבוש ולפמיניזם": תנועות מחאה ושלום של נשים בישראל

ידעות וידועות מלחמה: היבטים מגדריים של סכסוכים מזוינים

אירוע הקהילה הלומדת של פורום סופי דיוויס לחקר סוגיות מגדר, יישוב סכסוכים ושלום באפריל 2017 הוקדש למושג קריאה מחדש (recall), בדגש על אירועי הפינוי האלימים באום אל-חיראן בינואר 2017.¹ אחת הדוברות הייתה מרים אבו אל-קיעאן, מורה בבית הספר בחורה, תלמידת מוסמך במחלקה למנהל ומדיניות ציבורית באוניברסיטת בן-גוריון בנגב וראשת ועד נשות אום אל-חיראן. בדבריה הסבירה, בין היתר, שהואיל והכפר הוא למעשה משפחה אחת מורחבת, נשות הכפר, כולן נשים עובדות, יכולות להתנהל בו בדרך חופשית למדי, ללא ליווי גבר, מה שלא יתאפשר אם יעברו לעיר. כמו כן, היא סיפרה כי נוסף על טראומת האלימות ותחושת האבל והאובדן לאחר הפינוי, כמה מתלמידותיה המתגוררות כעת אצל בני משפחה בחורה מתדרדרות בלימודים, כיוון שללא מרחב פרטי והפרדה בין בנים ובנות הן אינן יכולות להכין שיעורי בית ולהתכונן לבחינות. מכאן, לשיטתה של מרים, הפינוי מהיישוב מגביל את

* גיליון זה מוקדש לזכרה של רחל עמרם, פעילה פמיניסטית, חוקרת ואישה שוחרת שלום.

** חיבור זה הוצג לראשונה כדברי פתיחה למפגש בנושא "נאילה, האינתיפאדה, וסכסוכים מזוינים אחרים" שארגנתי במסגרת הפורום לחקר סוגיות מגדר, יישוב סכסוכים ושלום ע"ש סופי דיוויס, ונערך ב-7.11.2018. ברצוני להודות לענבל וילמובסקי וחנה ספרן על העידוד לפרסמו, ולמלכה גרינברג-רענן, נופר אבני ונוגה קידר על העידוד במהלך הכתיבה.

¹ האירוע התקיים ב-19.4.2017 בקמפוס הר הצופים בהשתתפות פרופ' (אמריטה) נעמי חזן, המחלקה למדעי המדינה, האוניברסיטה העברית; ד"ר טל ניצן, הפורום לחקר סוגיות מגדר, יישוב סכסוכים ושלום ע"ש סופי דיוויס; ד"ר ענבל וילמובסקי, מרכז ללימודי נשים ומגדר, האוניברסיטה העברית; ד"ר אמאל אבו סעד, ראש תוכנית ההכשרה לגן במגזר הבדואי במכללת קיי ומפונת אום אל-חיראן; ד"ר יעלה רענן, המחלקה למנהל ומדיניות ציבורית, המכללה האקדמית ספיר ואחראית קשרי חוץ במועצה האזורית לכפרים הבלתי מוכרים בנגב; גבי מרים אבו אל-קיעאן, המחלקה למנהל ומדיניות ציבורית, אוניברסיטת בן גוריון וראש ועד נשות אום אל-חיראן; עו"ד נטע עמאר שיף, המחלקה לגיאוגרפיה, אוניברסיטת בן גוריון; וגבי נילי ברוך, המחלקה לגיאוגרפיה, האוניברסיטה העברית ועמותת במקום.

יכולתן של המפונות, נשים ונערות, ללמוד, לעבוד ובעיקר למצות את הפוטנציאל האנושי שלהן.

בספרה פורץ הדרך של סוזן בראונמילר **בניגוד לרצוננו: גברים, נשים ואונס** (Brownmiller 1975) היא מקדישה תת-פרק למלחמת העצמאות של בנגלדש ורצח העם הבנגלי (מרץ-דצמבר 1971). כשלושה מיליוני אישה ואיש איבדו את חייהם במהלך תשעת חודשי הקונפליקט, ובין מאתיים אלף לארבע מאות אלף ילדות, נערות ונשים בנגליות נאנסו על ידי חיילים פקיסטנים - חלקן לעיני בני משפחתן, אחרות הוחזקו במחנות ונאנסו לאורך זמן, רבות נרצחו, וכעשרים וחמישה אלף מהן הרו לאנסים. בתום גל האלימות ולאחר קבלת העצמאות סירבו הגברים הבנגלים לקבל את נשותיהם ובנותיהם "המחוללות". השונות הפיזית בין האוכלוסיות - הגברים הפקיסטנים גבוהים, רזים ובהירי עור בהשוואה לגברים הבנגלים - החמירה עוד יותר את מצבן של הנשים שהרו וילדו כתוצאה מההתעללות המינית. למרות מאמצים מקומיים ובינלאומיים לשיקום, מרביתן לא נקלטו חזרה בקהילות המקור והדרך היחידה שנותרה לרבות מהן לפרנס את עצמן ואת ילדיהן הייתה זנות. טרגדיה זו, המהדהדת מקרי אונס יחידיניים ושיטתיים במלחמות לאורך ההיסטוריה, מנכיחה סוגי פגיעה שונים שונים חוות במהלך סכסוכים מזוינים.² יתר על כן, היא מנכיחה כי אף שבאופן רשמי הסכסוך הסתיים, האלימות ממשיכה להתחולל.

שתי הדוגמאות הללו, שכחמישה עשורים ואלפי קילומטרים מפרידים ביניהן, הראשונה מסופרת בגוף ראשון והשנייה מתוכת, מזמינות אותנו לראות סכסוכים מזוינים מנקודת מבטן של נשים. הן מלמדות אותנו **תובנות חדשות על סכסוכים ספציפיים**: אילו פרקטיקות אלימות ננקטו, על ידי מי ונגד מי ולאורך כמה זמן, ואילו תפיסות חברתיות עומדות בבסיסן. התובנות הספציפיות קוראות לנו **לחשוב אחרת על סכסוכים באופן כללי**: חוויות המלחמה של נשים מערערות על תפיסתן כשוליות חברתית, כפגיעות וקורבנות, מנכיחות את מרכזיותן בחיי היום-יום ומציעות מבעים מורכבים יותר של פועלות במהלך סכסוכים.³ ערעור זה מזמן בין היתר הבחנה בין מלחמה ללחימה: **מלחמה** כמוסד ותופעה חברתית, כפרקטיקה שמכוונת לכונן, לשמר או לערער שליטה בשטח ותושביו, הנשענת על שיתוק והרס חיי היום-יום וצמצום יכולתם של יחידים וקבוצות לממש את הפוטנציאל האנושי שלהם; **לחימה** כפעולות של יחידות, יחידים וקבוצות במהלך

² על ההבדל בין מקרי אונס יחידיניים ושיטתיים ראו Nitsán, 2012: 156.

³ במאמר זה אני משתמשת בביטוי העברי **פועלות** כדי לדבר על המונח האנגלי Agency, ובצירוף **פועלות נשית** כדי לדבר על העשייה החברתית-פוליטית של נשים (אקטיביזם) שפועלות זו מניעה.

מלחמה. כיוון שמלחמה פועלת להרס חיי היום-יום של האחר, ניסיונות "אזרחיים" להמשיך ולהתקיים, באופן המצומצם והרחב של המילה, כמו גם ערעור על צדקת המלחמה מהווים פעולות לחימה; במקביל, כמובן, לפעולות לחימה בשירות הקבוצות המנסות לכונן או לקעקע שליטה. כיוון שההרס שמלחמות זורעות לא נעלם עם סיומן המוצהר, פעולות הלחימה המתמקדות בקיום ממשיכות לאורך זמן לאחר "סיום" מלחמה. תובנות אלו **אינן מתווספות** לידע על סכסוך זה או אחר, **אלא מאתגרות את הנרטיב הקיים ומנכיחות את הצורך להבנתו מחדש. שינוי הנרטיב מזמן שינוי גם בתפיסות השגורות לגבי יישוב סכסוכים.**

נשים, כאזרחיות וכתושבות, כבנות משפחה של לוחמים וכלוחמות בעצמן, ככלי לפגיעה במורל ובהמשכיות של הקבוצה היריבה וכפליטות, הושפעו מאז ומתמיד מסכסוכים מזוינים. עם זאת, כיוון שבחברות רבות, ובאופן משתנה לאורך ההיסטוריה, נשים לא נתפסו כבעלות מעמד פוליטי-אזרחי, דברי ימי המלחמה לא כללו את הדרכים שבהן נשים חוו סכסוכים מזוינים - ועוד פחות את השונות בחוויות המלחמה של נשים מקבוצות אוכלוסייה מגוונות. כמו כן, שוליותן החברתית המחריפה בתקופות של סכסוכים מזוינים ולאחריהם לא אפשרה להן לתעד בעצמן את מצבן ממגוון סיבות - החל בהיעדר אוריינות בסיסית ונגישות טכנולוגית, ועד לחשש שפעולת התיעוד תוביל להחמרת מצבן. עם השינוי ההדרגתי במעמדן הפוליטי-חברתי של נשים במקומות שונים בעולם, נשים שהשיגו נגישות לחינוך בסיסי ומתקדם, חופש תנועה ועצמאות כלכלית יחסיים החלו לתעד את חוויותיהן ואת אלו של נשים שלא עמדו להן היכולות והאמצעים לעשות זאת בעצמן.

תיעוד מסוג זה היה ועודו לא מובן מאליו ולעיתים בעל השפעה ציבורית יוצאת דופן. למעשה, כמה מכלות פרס נובל לשלום כתבו ופרסמו באופן מתווך או ישיר על זוועות המלחמה או הקונפליקט שחוו, כחלק מרכזי במאבקן לסיום הקונפליקט בזירה הלאומית והבינלאומית. כלת הפרס הראשונה, הברונית ברטה פון זוטנר, זכתה בו בשנת 1905 בעקבות כתיבת הרומן **הניחו את נשקכם!** (Von Suttner 1889),⁴ העוסק בדרכים הטרגיות שבהן ארבע מלחמות עיצבו את חייה של דוכסית אוסטרית ומשפחתה. כמאה שנים לאחר מכן כתבה ריגוברטה מנצ'ו, בשיתוף ובתיווך האנתרופולוגית הוונצואלית אליזבת בורגוס-דברה, את הספר

⁴ *Die Waffen Nieder!*, ראו באתר פרס נובל, <https://www.nobelprize.org/prizes/peace/1905/suttner/facts/>

שמי ריגוברטה מנצ'ו וכך נולדה בי התודעה (Menchú 1983).⁵ הספר מתעד את נרטיב חייה כאישה ילידית צעירה בגואטמלה ודרכו את ההתעוררות לתודעה והתקוממות של קבוצות ילידיות בגואטמלה. כתיבת הספר הייתה חלק ממאמציה לקידום צדק חברתי ופיוס אתנו-תרבותי המבוסס על כיבוד זכויות האוכלוסייה הילידית, שעליהם זכתה בפרס ב-1992. באופן דומה, ספרה האוטוביוגרפי של נאדיה מוראד **הנערה האחרונה: סיפור השבי והמאבק שלי במדינה האיסלאמית** (Murad 2017),⁶ שבו היא מתארת את האלימות המינית שחוותה מידי משטר דאע"ש כבת למיעוט היזידי, היה כלי במאבקה למיגור אלימות מינית כנשק במלחמה, שבשלו זכתה בפרס ב-2018. כמו מנצ'ו, מוראד תיעדה את חוויותיה לאחר שגלתה מארצה ולא בשפת אימה.

מעבר להשפעה הציבורית של כתיבתם, שלושת הטקסטים מנכיחים את ההבדלים במציאות החיים של נשים ממגוון מקומות ותקופות: במעמדן הפוליטי-חברתי, באוריינותן, בנגישותן למשאבים כלכליים ובביטחונן האישי. כלומר **ידע על חוויותיהן של נשים במהלך סכסוכים אלימים הוא חיוני להבנה רחבה של הסכסוך והתנהלותו, אך ייצור תלוי לרוב במתעדות נשים, ורק נשים מעטות יכולות לתעד את חוויותיהן.**

כפי שראינו לעיל, כאשר נשים מתעדות את הדרך שבה הן או אחרות חוות סכסוכים אלימים הן מוסיפות מידע נוסף על הקיים בשיח. לעיתים מדובר במידע חדש, ופעמים אחרות בהתרחשויות מוכרות שלא נתפסו עד כה כקשורות לסכסוך. פגיעות מיניות הן אחד מהנושאים הבולטים ביותר בהקשר זה.⁷ אונס תמיד היה חלק בלתי נפרד ממלחמה, אך רק בשלהי המאה העשרים, ביחוד סביב הסכסוכים המזוינים ברואנדה וביוגוסלביה לשעבר, החל תיעוד משמעותי של התופעה.⁸ הכתיבה הנשית על אונס במלחמה אינה מסתכמת בדיווח על

⁵ *Me llamo Rigoberta Menchú y así me nació la conciencia*; כותרת התרגום לאנגלית שפורסם ב-1984 שונתה ל *I, Rigoberta Menchu: An Indian Woman in Guatemala*. הספר מבוסס על ראיונות עם מנצ'ו שבורגוס-דברה ערכה. ראו באתר פרס נובל: <https://www.nobelprize.org/prizes/peace/1992/tum/facts/>

⁶ *The Last Girl: My Story of Captivity and My Fight against the Islamic State*; ראו באתר פרס נובל <https://www.nobelprize.org/prizes/peace/2018/murad/facts/>

⁷ פרט לאונס, שבו אתמקד במאמר זה, הספרות מזהה פרקטיקות כמו כפיית עיקור, כפיית הפלות, הריונות כפויים, זנות כפויה, כפיית גילוי עריות, נשות נחמה ונשות מלחמה.

⁸ האלימות המינית הנרחבת והמכוונת ברואנדה וביוגוסלביה לשעבר השפיעה השפעה ניכרת על המערכת הבינלאומית. הטריבונלים המקומיים (בית הדין הפלילי הבינלאומי ליוגוסלביה לשעבר 1993–2017 ובית הדין הפלילי הבינלאומי לרואנדה 1994–2015) ובית הדין הפלילי הבינלאומי הקבוע בהאג, הפועל מכוח אמנת רומא (1998), האשימו והרשיעו לראשונה חיילים שאנסו במהלך מלחמה באשמת פשע מלחמה ופשע נגד האנושות. אונס באזורי קונפליקט הוגדר בהמשך כפשע מלחמה, כפשע נגד האנושות

פגיעה פיזית ונפשית, אלא מציעה התבוננות מורכבת יותר על חברת המקור והמלחמה. בתת-הפרק שמקדישה סוזן בראונמילר לאלימות המינית בבנגלדש (Brownmiller 1975: 78–86) היא מתעכבת על מקרים שבהם נשים נאנסו אל מול קרובי משפחתן, כדרך לפגוע בכבודם ובגבריותם כמי שכשלו להגן על נשותיהם. בהמשך היא מתארת את המאמצים המקומיים והבינלאומיים לטיפול בנשים שנפגעו (פתיחת מקלטים, טיפול במחלות מין, ביצוע הפלות) ולשילוב מחדש של נשים שנדחו כטמאות ומחוללות על ידי משפחותיהן (הצהרה ממשלתית שמדובר בגיבורות מלחמה, תוכניות ממשלתיות לנישואין והכשרה מקצועית ופנייה בבקשה לסיוע מהקהילה הבינלאומית). בחינת הפגיעה והניסיון לריפוי מראה כי על נשים הופעלה פרקטיקת אלימות נוספת לאלו שהופעלו על גברים; כמו כן, בשל תפיסות מגדריות מקומיות, הפגיעה בגוף הנשי נועדה לפגוע בגברים הבנגלים ובמרקם החברתי כולו. הפגיעה המינית בנשים הבנגליות מנכיחה עד כמה הסכסוך ממוגדר (הבחירה במי לפגוע ובאיזה אופן נשענת על תפיסות מגדריות) ובו בזמן ממגדר (הפגיעות המיניות עיצבו חוויות מלחמה ושיקום שונות לגברים ונשים), ועד כמה אונס הוא פרקטיקת מלחמה הרסנית.

דוגמה מוקדמת יותר לעיסוק בנושא, **אישה בברלין** (1954), היא יומן המתאר מנקודת מבטה של אישה את החיים בברלין במהלך המצור והכיבוש הסובייטי במלחמת העולם השנייה ולאחריה.⁹ תקופת המצור התאפיינה בהסתתרות במקלטים ובמערות מאימת ההפגזות, בשיתוק כללי של החיים האזרחיים, במחסור, ברעב ובחרדה לבאות, ואילו כניסת הכוחות הסובייטיים לעיר התאפיינה בפרצי אלימות כלפי האוכלוסייה האזרחית, בחיפוש מתמיד אחרי מזון ובמקרי אונס מרובים. מעבר לפגיעה הגורפת בנשים בשלב הראשון של הכיבוש, הכותבת מאבחנת שבשבועות שלאחר מכן נשות הקצונה הנאצית, שסבלו פחות ממחסור בתקופת המלחמה והמצור ושימרו "מראה נשי", נאנסו יותר. כלומר אלימות הכיבוש נחווה אחרת על ידי נשים גרמניות מקבוצות אוכלוסייה שונות בתוך ברלין עצמה. עם הפיכת מקרי האונס לשגרה, הכותבת

או כמרכיב של רצח עם (החלטה 1820 של מועצת הביטחון של האו"ם מ-2008). תוצר פוליטי נוסף של אלימות זו הוא החלטה 1325 של מועצת הביטחון של האו"ם (2000) בנושא נשים, שלום וביטחון, העוסקת בצורך להגן על נשים ונערות באזורי קונפליקט, בשיתוף נשים בתהליכי פתרון סכסוכים ובהטמעת נקודת מבט מגדרית בפעילות האו"ם באזורי סכסוך.

⁹ *A Woman in Berlin*, התפרסם תחילה תחת "אנונימית". ב-2003, שנתיים לאחר מותה, התווסף שמה של המחברת, מרתה הילרס, למהדורה השנייה באנגלית. בעקבות הגרסה האנגלית התפרסמו תרגומים להולנדית, איטלקית, דנית, נורווגית, ספרדית ויפנית. הגרסה הגרמנית, *Eine Frau in Berlin*, התפרסמה רק ב-1959; ב-2006 יצא לאור התרגום לעברית, **אישה בברלין: רשימות יומן מ-20 באפריל עד 22 ביוני 1945**.

מבחינה בין הדרך שבה נשים חוו אונס לפני כיבוש ברלין, כחוויה אישית המערבת טיפול משטרתי וכרוכה בתחושת בושה ובביוש חברתי, לדרך שבה נשים חוות אונס לאחר הכיבוש, כחוויה שגרתית וקולקטיבית. כשלעצמה, היא מתארת כיצד לאחר מקרה האונס הראשון שחוותה החליטה לשרוד וכיצד לאחר מקרים נוספים החליטה למצוא קצין רוסי ולהפכו למאהב קבוע שיגן עליה. ההתמסרות לקצינים מביאה איתה שתי הטבות: הגנה מאונס ותוספות מזון. ההישרדות מתחווה כאקט הרואי והכתיבה כחלק חיוני במאבק, המתריס את המשך קיומה הגופני והתבוני. נראה כי הפגיעות המיניות שחוותה דומות במהותן ובתכיפותן לאלו שחוו הנשים הבנגליות, אולם היכולת לתעד בגוף ראשון את חוויות המלחמה ולהביאן לפרסום בארה"ב ובמקומות אחרים בעולם מהדהדת את השונות במיקומים הפוליטיים והחברתיים של נשים בשתי החברות הללו. יתר על כן, בשני המקרים מדובר בפרקטיקה ממוגדרת (פגיעה מכוונת מגדר) ומגדרת (מייצרת מציאות מגדרית חדשה), אך במקרה הברלינאי אין מדובר בשימור תפיסות מגדריות פטריארכליות, נהפוך הוא. לשיטתה, האידיאולוגיה הנאצית שהאדירה את הגבר התמוטטה; הנשים שהפכו שותפות ללחימה מתמודדות עם הכיבוש טוב יותר מהגברים, שנראו בעיני הנשים המקומיות "שברי אדם" אומללים וחלשים; והיא צפתה שלמפלוגות השונות של סוף המלחמה תתווסף מפלת המין הגברי. מאבקה הנחוש לשרוד, לחיות, מאלץ את הקוראות והקוראים להתמודד עם העובדה ששחרור ברלין, שנתפס בדברי ימי המלחמה כסיום הסכסוך, נחווה למעשה כזוועה מתמשכת של הרס ואלומות.

לקראת סוף המאה העשרים, עם ההבנה הגוברת שסכסוכים מזוינים אינם מסתיימים עם הכרזת הסכם רגיעה או שלום, ושהסכמים שתנאיהם מוכתבים בידי המנצחים או שמהווים פשרה בין אליטות שלטוניות המתעלמות מהאינטרסים של רוב האוכלוסייה מובילים לרגיעה זמנית בלבד, החלו להתגבש פרקטיקות חדשות לניהול סיומם של סכסוכים אלימים, כמו ועדות אמת ופיוס.¹⁰ מטרה מרכזית של ועדות אלו היא לקדם נרטיב חדש של התנהלות האלימות ושל המציאות שקדמה לה שיכלול את חוויותיהן של אוכלוסיות מודרות באופן היסטורי. במאמר העוסק בוועדת האמת והפיוס הפרואנית, קימברלי ת'ידון (Theidon, 2007) חושפת מורכבויות נוספות במסע להבניית נרטיב לאומי

¹⁰ מטעמי נוחות אני משתמשת בשם המכליל "ועדות אמת ופיוס", שבו השתמשו בצ"לה, בדרום אפריקה ובפרו. לעומת זאת, שם הוועדה הגואטמלית (1994) היה "ועדת ההבהרה ההיסטורית", ושם הוועדה הארגנטינאית – "הוועדה בנושא הנעלמים".

הכולל את חוויות המלחמה של נשים מנקודת מבטן.¹¹ ועדות האמת והפיוס של ארגנטונה (1983) ושל צ'ילה (1990) הניחו תפיסה ניטרלית של אמת, אולם ועדת האמת והפיוס הפרואנית פעלה לשלב עדויות של נשים כדי לקדם פרספקטיבה מגדרית שתאפשר נרטיב מכליל (בהמשך לגישתן של ועדות האמת והפיוס של גואטמלה (1994) ושל דרום אפריקה (1995)). המאמצים שהושקעו בעידוד נשים למסור עדויות, ביניהם שימוש בהגדרה רחבה של אלימות מינית ויצירת קבוצות דיון לנשים בלבד, הובילו לעלייה ניכרת במספר המעידות, עד לכדי 54% מכלל העדויות. בעדויותיהן על חוויות המלחמה סיפרו נשים פרואניות על הקושי להשיג מים ולקושש עצים, על הקושי להתמודד עם רעב של ילדיהן, על חיפוש מסתור וחיים במערות, על ההשלכות הרגשיות והכלכליות של אובדן בני זוג ועל כמיהה לבתים מוגנים, תזונה הולמת ומלגות לימודים לילדיהן. עם זאת, הוועדה מצאה שנשים נמנעו לדבר על עצמן, בייחוד לא בהקשר לאלימות מינית.

ת'דון, אנתרופולוגית שעבדה עם האוכלוסייה המקומית לפני עבודת הוועדה, במהלכה ואחריה, מסבירה שעדויותיהן של הנשים חושפות את אי-הצדק ואי-השוויון המגדריים בחברה הפרואנית לפני, תוך כדי ואחרי הסכסוך האלים. כשנשים מדווחות על סבל קהילתי ועל השפעות היום-יום של המלחמה אנחנו לומדים לעומק על עוצמת ההרס שהמלחמה זרעה. יתר על כן, אנחנו לומדים על תפקידן כמקיימות הקהילה, ומכאן שבדיווח על מצב הקהילה הן למעשה מדברות על עצמן, ועושות זאת מנקודת מבט של פועלות ולא של קורבנות פסיבית. פועלות של נשים, מבהירה ת'דון, לא הסתכמה רק בשרידה יום-יומית. ראשית, חלק מהנשים היו למעשה שותפות פעילות בהפעלת אלימות. עובדה זו, היא טוענת, מסבירה מדוע נשים רבות בחרו לשתוק בקבוצות המיקוד לנשים, שביקשו, ללא הצלחה, ליצור מרחב שיח בטוח לנשים. שנית, בניגוד להימנעות מדיווחים על אלימות מינית בדיווח הוועדה, היו נשים שבחרו לחלוק עם ת'דון ועוזרת המחקר שלה אירועי אלימות מינית שהן או אחרות חוו. בדיווחים אלו, מדגישה ת'דון, חוויות קשות של אלימות מינית תוארו כסיפורי גבורה: נשים שהתנגדו באופן אקטיבי למעשי אונס קבוצתיים, נשים שהקריבו את גופן כדי לגונן על בני משפחה ולפדות אותם ונשים שנלחמו לשמר את תחושת העצמי שלהן למרות חוויות האונס ומעבר להן (Theidon, 2007: 469).

מציאות מורכבת עוד יותר, של הבחירה לשרוד והמתח בין פועלות וקורבנות של נשים ונערות בעת מלחמה, משרטטת ארין ביינס הכותבת בשיתוף

¹¹ הוועדה פעלה בשנים 2001–2003 ובחנה את מקרי האלימות שאירעו בשנים 1980–2000 בין המדינה, ארגון "הנתיב הזוהר" והתנועה המהפכנית "טופאק אמרו".

עם אוולין אמוני (Amony, 2015). אמוני, כמו ילדות רבות אחרות בצפון אוגנדה, נחטפה בגיל 11 על ידי "צבא המורדים של האל" (LRA) ואולצה להפוך לאשתו ואם ילדיו של מנהיג הארגון ג'וזף קוני. מציאות חייה במהלך 11 שנות השבי נעה בין האלימות שכוונה כלפיה לבין האלימות שבה לקחה חלק כדי להבטיח את הישרדותה ולהגן על ילדיה. במקרה זה, המעמד של "נשות מלחמה" מזקק עד כמה חוויית המלחמה ממוגדרת וממגדרת. כמו הנשים שעיימן שוחחה ת'ידון, עדותה של אמוני חושפת הן את פגיעותה לאלימות מינית והן את פגיעותה המגדרית כאם המנסה לגונן על ילדיה, אך אמוני נאלצת לעשות זאת בין היתר באמצעות נאמנות ודאגה לאביהם, הגבר שפגע והמשיך לפגוע בה. עם שחרורה מהשבי היא נאלצת להמשיך ולהתמודד עם מבנה מגדרי מדכא, כשילדיה נדחים הן על ידי קהילת המקור שלה והן על ידי קהילת המקור של אביהם, שבנסיבות רגילות הייתה אחראית לרווחתם. המאבק להישרדות חברתית וכלכלית לאחר שחרורה מחדד, כמו מקרים אחרים שהזכרתי, את העובדה שסיומו הרשמי של סכסוך אינו מבטיח את סיום מצב האלימות.

כאשר נשים מתעדות את הדרך שבה הן או אחרות חוות סכסוכים אלימים עולה כי מציאות החיים בתקופה שבה מסתיימת **מלחמה** כוללת בין השאר ניכור ודחייה מצד קבוצת המקור, התמודדות עם אלימות מינית ורעב ותנאי מחיה שאינם מאפשרים פיתוח יכולות ופוטנציאל אישיים. כלומר תנאי החיים בתקופה המוגדרת כרגיעה או פיוס מאלצים נשים (ואחרים) להמשיך **להילחם** באופן אקטיבי. אם כך, מתי למעשה מסתיימת מלחמות, ואילו אוכלוסיות משלמות את מחיר הרגיעה או השלום? במכתב לנשיא וילסון במאי 1919 הזהירו חברות ליגת הנשים הבינלאומית לשלום וחירות שהסכם ורסאי, שעסק בעלויות פיצויים וחלוקה טריטוריאלית ולא כלל הסכמי פירוז, מהווה למעשה את המשך המלחמה. התנאים הנכפים על אוכלוסיות המדינות המנוצחות, הן כתבו, מחזקים תפיסות פטריארכליות, ויובילו לעוני, מחלות וייאוש שיתגלגלו לשנאה ולמלחמה הבאה (Arming All Sides, n.d.). דוגמה נוספת לשאלת מחיר הרגיעה ו"תום האלימות" משרטטת מנאר חסן במאמרה הקנוני "הפוליטיקה של הכבוד: הפטריארכיה, המדינה ורצח נשים בשם כבוד המשפחה" (1999). היחס הסלחני של השלטונות הישראליים לרצח נשים פלסטיניות בידי בני משפחתן, היא טוענת, אינו נובע מהכרה ומהכלת נורמות תרבותיות שונות, אלא הוא מטבע שהשלטון משלם לנכבדים, לשיח'ים ולמנהיגים פוליטיים כדי לשמר רגיעה. דוגמה עדכנית יותר קשורה בהרחבת אישורי נשיאת הנשק בישראל (2018), מהלך שקודם, בין היתר, כדי לשכך את החרדה החברתית סביב ריבוי אירועי דקירות על רקע לאומי בשנים 2015-2016. בעוד המדינה פועלת להקל ואף

לעודד נשיאת נשק, קואליציית הארגונים הפמיניסטית "האקדח על שולחן המטבח" פועלת לביטול הרפורמה, בטענה שנוכחות מוגברת של כלי נשק במרחב האזרחי בישראל עשויה להוביל לרצח נשים וקרובי משפחה, להתאבדויות, לפשיעה ועוד.¹² כלומר פעילות הקואליציה מאתגרת את תפיסת הביטחון של השר לביטחון פנים ומצביעות על הסכנות לאוכלוסייה האזרחית שהרפורמה מזמנת.

לאורך ההיסטוריה האנושית היה מיקומן של נשים משני לגברים בקבוצת ההשתייכות שלהן - ברוב החברות המוכרות לנו, אם לא בכולן.¹³ מיקומן המשני, ולעיתים שולי, עיצב את חוויות החיים שלהן, הן בימי שלום והן בימי סכסוכים מזוינים, כשונות מחוויות של גברים בקבוצת ההשתייכות שלהן. בזמן, מיקומן המשני דחק את חוויות החיים שלהן אל מחוץ לדפי ההיסטוריה האנושית וההיסטוריה של המלחמות. מאבקן של נשים במאות האחרונות לקידום מעמדן החברתי אפשר לחלקו לתעד סכסוכים מזוינים מנקודת מבטנו או מנקודת מבט של נשים אחרות. כפי שטענתי לעיל, הדרכים שבהן נשים יודעות מלחמה מלמדות אותנו תובנות חדשות על סכסוכים ספציפיים, וקוראות לנו לחשוב אחרת על סכסוכים באופן כללי, ומכאן להציע דרכים אחרות לניהול סכסוכים מזוינים ולסיומם.

גיליון מיוחד זה של **פוליטיקה** מוקדש להרחבת הידע על הסכסוך המקומי, על סכסוכים מזוינים בכלל ועל האופנים שבהם הם מושפעים מתפיסות ממוגדרות של שייכות פוליטית ומפרקטיקות של ייצור ידע והפצתו. הגיליון מכיל ארבעה מאמרים קצרים שגרסה מוקדמת שלהם הוצגה באחד ממפגשי הקהילה הלומדת של פורום סופי דיוויס, ושלושה מאמרים ארוכים יותר שנכתבו במיוחד עבור הגיליון. הכותבות מזמינות אותנו להתבונן מקרוב בחוויות היום-יום של נשים ממיקומים חברתיים שונים הנאבקות לשרוד, לחיות ולמצות את הפוטנציאל האנושי הטמון בהן במציאות של סכסוך אלים מתמשך. ככאלו הם מאפשרים לנו לראות פועלות של נשים בסיטואציות שבהן הן נתפסות לרוב כקורבנות וכפגיעות. המאמרים מתמקדים אמנם בחוויותיהן של נשים, אך פותחים פתח להבנה טובה יותר של תהליכי מגדור המשפיעים על נשים, גברים ואחרים.

¹² מידע נוסף על פעילות הקואליציה מופיע באתר האינטרנט של ארגון "אישה לאישה", <http://isha2isha.com/>

¹³ לדוגמה, נשים לבנות מהמעמד הבינוני בארה"ב נהנו ממגוון זכויות יתר שנמנעו מהאוכלוסייה (גברים ונשים) השחורה, אולם לא היה שוויון זכויות מלא בין לבין גברים לבנים בני מעמדן.

ארבעת המאמרים הראשונים עוסקים בדרכים שבהן מציאות הקונפליקט היום-יומית ממוגדרת וממגדרת, ושלושת המאמרים הסוגרים מתמקדים בדרכים שבהן אנו מנסות ליישב סכסוכים ותוך כדי כך חושפים הנחות יסוד על הדרכים שבהן קונפליקטים ממגדרים וממוגדרים. הן מציאות הקונפליקט היום-יומית והן הניסיונות ליישב סכסוכים מאתגרים את הדרך שבה אנו מבינות מלחמה ולחימה.

המאמר הראשון בגיליון, **טשטוש הקו הירוק בחקר נשים פלסטיניות בישראל: ייצור ידע מוסרי וצדק מחקרי**, עוסק בשני מושגים מרכזיים: כיבוש וידע. המחברת, סראב אבו רביעה-קוידר, קוראת לנו להתייחס לכיבוש כמושג אפיסטמולוגי וליצירת ידע כאקט פוליטי, וטוענת כי שניהם מעצבים את המציאות של הסובייקט כחלק מעיצוב המציאות הנכבשת וכתוצר שלה. בעזרת מבט גנאלוגי על חקר נשים פלסטיניות בתוך הקו הירוק ומחוצה לו, ותוך שילוב בין שתי פרדיגמות תיאורטיות: הקולוניאליזם ההתיישבותי (settler colonialism) וההצטלבות הרב-צירית (intersectionality), היא מראה שמדובר בשתי אוכלוסיות הסובלות ממערכת שליטה של מבנה קולוניאלי מתיישב המפעיל על שתיהן את אותם מנגנוני שליטה, ריבונות וכוח.

בסקירתה היא מנכיחה כיצד משטרים קולוניאליים שונים משתמשים בתפיסות של אי-שוויון מגדרי כדי לחזק את שליטתם באוכלוסייה המקומית. היציאה מההקשר המקומי למשטרים התיישבותיים בזירה הגלובלית מאפשרת לה להראות דפוסים אלו באופן ברור יותר: התייחסות פטריארכלית ושמרנית של חברת המקור לגופן של נשים ילידיות משמשת גורמים "מערביים" להצדקת משטרי כיבוש והתיישבות, ובו בזמן יציבותם של משטרים אלו מסתמכת על חיזוקן של נורמות פטריארכליות (הכפפת נשים מקומיות לגברים מקומיים ישירות או בעקיפין, לעיתים קרובות תוך הצדקתה כ"חסויות תרבותית"). בה בעת, הבחינה המעמיקה של מציאות חייהן של נשים פלסטיניות ובדויות בתוך הקו הירוק מאפשרת לראות את השימוש בתפיסות של אי-שוויון מגדרי לשם טשטוש מציאות החיים בתוך הקו הירוק כמצב מתמשך של קונפליקט לאומי (קולוניאלי) והצגתה דרך פרדיגמת השוויון/אי-שוויון.

אם כן, ההתבוננות במציאות החיים הממוגדרת **בתוך** הקו הירוק משרטטת עבורנו את מציאות החיים **משני צידי** הקו הירוק כמציאות של כיבוש. העובדה שאלמנטים ממגדרים של היום-יום חושפים אותה כמציאות של קונפליקט מאפשרת לנו לראות כיצד סכסוכים מעצבים מציאות באופן מגדרי, ומציעה לנו כלים להתבוננות ביקורתית במושגים כמו כיבוש, סכסוך, יישוב סכסוכים ושלום. יתר על כן, אבו רביעה-קוידר מציעה לנו גם כלי התנגדות אלטרנטיבי לכיבוש: ייצור ידע מוסרי וקידום צדק מחקרי.

המאמרים העוקבים מדגימים באופנים שונים את מציאות החיים בתוך הקו הירוק כממוגדרת, מציגים פרקטיקות ממוגדרות וממגדרות כתוצר של סכסוך מתמשך ומציעים מגוון דרכי התנגדות אלטרנטיביות: ייצור ידע מוסרי, התנגדות להסדרים פטריארכליים תוך-קבוצתיים ובין-קבוצתיים, ועשייה חברתית ופוליטית המאתגרת את תפיסת ההשתייכות לחברה הישראלית.

מאמרה של אורית קמיר **יישוב של סכסוכי כבוד מגדריים בסרט הישראלי-פלסטיני "לא פה לא שם"** מסתמך על סרטה של מייסלון חמוד משנת 2016, כטקסט העוסק במציאות החיים של שלוש נשים פלסטיניות המתגוררות בתוך הקו הירוק. מקומו של הסכסוך הישראלי-פלסטיני אינו מרכזי במאמר זה, אך במובנים רבים הסכסוך מכונן את מציאות החיים המורכבת שעמה מתמודדות גיבורות הסרט, הנעות בין נורמות שמרניות ופטריארכליות הנהוגות ביישובים שבהם גדלו - נצרת, תרשיחא ואום אלפחם - לבין אורח חיים חילוני רווי בילויים המקובל בתל אביב. הסצינה התל-אביבית מתפרשת בעיקר כמאפשרת דרך חיים אלטרנטיבית, אך אי-שייכותן למרחב היהודי היא סיפור מסגרת נוסף המעצב את יכולת הפועלות שלהן במרחב.

שני סוגי מאבקים מתנהלים בסרט. הראשון הוא מאבקם של גברים לשימור הדרת-כבודם (honor), התלויה בהתנהגותן - צייתנותן וצניעותן המינית - של שלוש הגיבורות. השני הוא מאבקן של הנשים למימוש זכויותיהן הבסיסיות כבנות אנוש (כבודן הסגולי, dignity) ולמימוש הפוטנציאל האנושי הייחודי להן (כבוד המחיה שלהן, respect). גיבורות הסרט, טוענת קמיר, מתמודדות עם סכסוכים מבוססי הדרת-הכבוד באמצעות הסתתם לתחומי הכבוד הסגולי וכבוד המחיה. בכך הן מבהירות מהן הערכים שסביבם הן מתכוונות לנהל את חייהן ופועלות לשינוי חברת המקור.

מאמרה של קמיר מציע ניתוח תיאורטי של מציאות חייהן של נשים פלסטיניות בישראל כהתמודדות מובנית עם חברת הדרת-כבוד, ומצביע על דרך אפשרית להתנגד לדפוסים אלו. קריאתה של סראב אבו רביעה-קווידר לטשטוש הקו הירוק מעודדת התבוננות בהתמודדותן של נשים אלו כחלק מההתחזקות (או ההשתמרות) של מנגנוני השליטה הפטריארכליים הפלסטיניים כדרך למימוש כבוד לאומי במצב של חוסר ריבונות לאומית. מכאן, מאמרה של קמיר מציע לנו גם שלוש דוגמאות לדרך שבה טשטוש הקונפליקט נעשה "על חשבון" הווייתן וגופן של נשים פלסטיניות בישראל. יתר על כן, הוא מראה כיצד מחד גיסא, התנגדותן הפעילה למנגנונים אלו ומאבקן לחיים בכבוד (dignity) ולמיצוי הפוטנציאל האישי (respect) מתאפשרים, בין היתר, בשל אורח החיים בתל אביב, ומאידך גיסא, שהתנגדותן אינה מכוונת רק למנגנוני הדרת-הכבוד בחברת

המקור, אלא גם לשיתופי הפעולה עם הממסד הישראלי. כלומר פועלות זו היא כלי התנגדות אלטרנטיבי לכיבוש.

במאמרה **בגידה במולדת, הבושה והפגיעה בכבוד האומה: סיפורה של "אויבת העם" טלי פחימה**, הדס כהן בוחנת את מושג הבגידה במולדת דרך התגובה הציבורית למקרה של טלי פחימה. פחימה הועמדה לדין ב-2004 באשמת בגידה במולדת ובמקביל הוקעה על ידי הציבור הישראלי בחשד שקיימה מערכת יחסים רומנטית עם זכריה זבידי, אז מראשי גדודי אל-אקצא בג'נין. בגידה במולדת, מסבירה כהן, היא אחד מהפשעים החמורים ביותר שאזרחי המדינה יכולים לבצע, ובישראל זוהי אחת משתי העבירות היחידות שעליהן ניתן עונש מוות. לשיטתה, ב"חציית הקווים" מנכיחים ה"בוגדים" גבולות וטאבואים חברתיים ופוליטיים. התגובה הציבורית כלפיהם חושפת את החוזה החברתי הקושר את היחיד או היחידה המואשמים בבגידה לחברה, ובו בזמן קובעת את גבולות הפעילות הפוליטית המותרת להם. ניתוח שיח ביקורתי של התגובה הציבורית למקרה של פחימה משקף, לטענתה, את הדרך שבה החברה הנבגדת מנסה להשיב את כבודה שנפגע עקב הקלון שהטילה עליה ה"בוגדת", ובו בזמן לעצב, לנהל ולמשטר התנהגות אזרחית "נאמנה".

בשונה משני המאמרים הראשונים, מאמר זה עוסק בסיפורה של אישה יהודייה ישראלית ובתקופה שבה הסכסוך הלאומי ברור ונוכח, וכמוהם הוא חושף ממדים ממוגדרים וממגדרים של הסכסוך הישראלי-פלסטיני. כהן משרטט כיצד בחירתה האזרחית של פחימה להתעמת בפומבי עם התפיסה הביטחונית הישראלית עברה דה-פוליטיזציה, והתפרשה בציבור כעשייה של אישה הפועלת לקידום ענייניה האישיים-מיניים תוך סיכון הציבור הישראלי. כלומר בחינת התגובה הציבורית מנכיחה את הפער בין אתוס השוויון המגדרי והאזרחות המלאה לתפיסות הפטריארכליות שמעצבות את המציאות הישראלית. הציפייה לחלוקת הנטל עם ציבור הנשים, בייחוד מי שאינן נמנות עם קבוצות אליטה בחברה היהודית-ישראלית, עדיין מתרכזת בהולדת לוחמים וגידולם, וקשרים מיניים או רומנטיים עם יחידים שאינם יהודים הם עדיין טאבו חמור. יתר על כן, התעמקות במניעה של פחימה כפי שהיא מסבירה אותם מזמנת אותנו להתבונן בלחימה כהגנה על כבוד וחיי אדם (dignity), בשעה שהתגובה הציבורית (וגם הצבאית ומשפטית) מתמקדת באלמנטים של הדרת-כבוד (honor).

פעולותיה של פחימה התבססו על תחושת שייכות ואזרחות מלאה בחברה הישראלית, אך התגובות לפועלה, המשפטית ובעיקר החברתית, סימנו בברור שלא כך הדבר והובילו אותה, לאחר שחרורה מהמאסר, לחפש שייכויות חלופיות. פעילותה של פחימה היהודייה הידקה ואשררה את גבולות החברה הישראלית;

המאמר הבא עוסק בצעירות פלסטיניות ובדרכים שבהן רכישת ידע מייצרת תחושת שייכות לקולקטיב, מבנה תחושת אזרחות ולמעשה מאתגרת את גבולות החברה הישראלית.

המאמר אתגרים ותקווה: מעורבות חברתית של סטודנטיות פלסטיניות בישראל מציג חלק ממחקר רחב שערכו חלא מרשוד, מאיה ורדי ודפנה גולן בשנים 2014–2015 בהשתתפות בוגרים ובוגרות של שלושה מוסדות להשכלה גבוהה בישראל שקיבלו מלגה עבור פעילות חברתית בתקופת לימודיהם. המחקר שילב מתודולוגיה איכותנית וכמותנית כדי להשוות בין מודלים פרטניים וקבוצתיים של פעילות ומעורבות חברתית, ומטרתו הייתה ללמוד כיצד תוכניות מלגות המשלבות פעילות חברתית השפיעו על הנכונות של הסטודנטיות להיות אזרחיות פעילות גם עם סיום לימודיהן כבוגרות צעירות. הממצא הראשון המוצג במאמר הוא שבוגרות שפעלו במסגרת קבוצתית המשיכו להיות פעילות גם עם סיום הלימודים יותר מאלה שפעלו במסגרת פרטנית, וזכרו את הקבוצה כגורם המשמעותי ביותר לפעילותן. הממצא השני הוא שבוגרות ובוגרים פלסטינים אזרחי ישראל דיווחו כי נתרמו מאוד (ויותר מהסטודנטיות היהודיות) מפעילותן כסטודנטיות.

הנחות היסוד של הכותבות הן שהקשרים חברתיים של אי-שוויון הכרחיים לתהליך הלימודי, שהתהליך הלימודי אינו ניטרלי ועליו לכלול רפלקסיה ועשייה, ושתוכניות מעורבות חברתית חיוניות ליצירת אזרחים מעורבים. הנשים הצעירות שהן בוחנות נעות בין ארבעה עולמות: קהילת האוניברסיטה, המעמד הבינוני בחברה הפלסטינית בישראל, החברה היהודית בישראל והקהילה הפלסטינית במזרח ירושלים ובנגב. מכאן המאמר בוחן דרכים שבהן הסכסוך משפיע על יכולתן של נשים פלסטיניות בישראל לרכוש ידע.

מרשוד, ורדי וגולן מתייחסות בסקירתן למנגנונים המובילים למיעוט סטודנטיות וסטודנטים פלסטינים באוניברסיטאות בישראל (ביחס למספרן באוכלוסייה), ולמנגנונים המייצרים תחושת זרות וניכור במהלך הלימודים. הצורך ללמוד בשפה העברית, להימנע משימוש בשפה הערבית ולהתנהל בהתאם ללוח שנה אקדמי שברובו אינו מכיר בחגים מוסלמיים ונוצריים מוביל את מרבית הזכאיות ללמוד מחוץ לישראל. כמו כן, מכיוון שמערכת החינוך במגזר הערבי דלת תקציבים ואינה מותאמת לעולם התוכן שלהן והבחינות פסיכומטריות מפלות אותן באופן עקבי, רק שליש מתלמידות ומתלמידי התיכון עומדים בדרישות הקבלה לאוניברסיטאות הישראליות. מי שצלחו את כלל המכשולים הללו מתמודדות עם תחושת זרות וניכור בקמפוסים שבהם תוכניות הלימודים אינן מכוונות אליהן ועליהן, ושיש בהם מיעוט חברי וחברות סגל (אקדמי ומנהלי)

פלסטינים שיכולות ויכולים לשמש מודל לחיקוי. גילן הצעיר יחסית של הסטודנטיות ומבעים של ניכור ואיבה לאומיים מסמנים אותן כשוונות ומייצרים בידול פיזי בין קבוצות הסטודנטיות.

בניגוד לחוויית הלימוד הפורמלית המוגבלת והמגבילה, המנוכרת והמנכרת, המחברות מראות כיצד ההשתתפות בתוכניות המעורבות החברתית במזרח ירושלים ובנגב, בייחוד במודלים קבוצתיים, מייצרת חוויית למידה המעוגנת בהקשרים חברתיים ופוליטיים שונים. תוצרי הלמידה המדווחים הם חיזוק הזהות הלאומית-קהילתית שאינה מדוברת בקמפוס, הכרה ביכולות אישיות ובפריבילגיה, סיפוק מההתנדבות וחויית מסוגלות אישית, ותחושת שייכות לעיר. כלומר בעוד הסכסוך הלאומי מבנה חינוך פורמלי המגביל את יכולתן לפתח את הפוטנציאל האנושי שלהן, ההשתתפות בתוכניות המעורבות החברתית מאפשרת להן לראות את עצמן כאזרחיות, כחברות בחברה אזרחית. כך פועלות ומעורבותן האזרחית כסטודנטיות ובוגרות צעירות מאתגרת את הגדרת החברה האזרחית בישראל.

קבוצת המאמרים השנייה מתמקדת בהתנגדות נשית ופמיניסטית לסכסוכים ובפעילות ליישובם. הכותבות לוקחות אותנו לעמק נהר המאנו באפריקה, לאנגליה ולישראל, ומראות כיצד נשים, באופן מכוון ומאורגן, כקטגוריה חברתית ומקבוצות אוכלוסייה שונות, מאתגרות, כנשים, סכסוכים מזוינים. בשלושת המאמרים ניכר שנשים רבות חשות שאינן שייכות לקבוצת המקור, שהאינטרסים שלהן אינם מיוצגים בידי הנהגתה, ושכדי לקדם אינטרסים אלו הן מפתחות שיתופי פעולה עם נשים הנמנות עם קבוצות אחרות. תיעוד פועלן של נשים ליישוב סכסוכים מהווה כלי לבניית שייכות פוליטית של קבוצה מסוימת, ובו בזמן מערער על תובנות "מוסכמות" בדבר נחיצות הפעלת אלימות בסכסוכים.

במאמרה מקרה בוחן: נשים מובילות משא ומתן לשלום בעמק נהר המאנו במערב אפריקה - שיתוף נשים ככלי לבניית שלום, רחל עמרם בוחנת את מקומן של נשים בתהליכי פתרון סכסוכים וטוענת כי שוויון מגדרי הוא מרכיב מרכזי בקידום שלום, ומייצג למעשה שייכות חברתית ופוליטית. בחלקו הראשון של המאמר היא סוקרת הצהרות רשמיות ומחקרים בנושא חשיבות תפקידן של נשים בבניית שלום ובפתרון סכסוכים, ובחלקו השני היא מתמקדת בהצלחתה של רשת השלום של נשות נהר המאנו במערב אפריקה בקידום שלום בסכסוך האזורי, ובחוסר ההכרה שהנשים זכו לה למרות הצלחה זו.

שלושת מוקדי הדיון - הצהרות בינלאומיות (החל מהצהרת אונסק"ו והצהרת בייג'ינג מ-1995 ועד להחלטה 1325 של האו"ם מאוקטובר 2000), מחקר אקדמי (מקומי ובינלאומי) ומקרה הבוחן של עמק נהר המאנו - עוסקים בממדים שונים של החוויה הנשית בתקופות שלום וסכסוך ובחשיבות שילובן של נשים בתהליכי פתרון סכסוכים. עמרם מראה כי רשת השלום של נשות נהר המאנו במערב אפריקה, ארגון אזורי שכלל ארגוני נשים משלוש מדינות מסוכסכות, הייתה זו שהצליחה להביא את מנהיגי שלוש המדינות לשולחן המשא ומתן. עשייתן אמנם נשענה על תפקידן המסורתי של נשים במערב אפריקה כמשכניות שלום, ויכולתן להשתלב בעשייה הייתה קשורה למבוי הסתום ולאלימות הגוברת שאפיינו את האזור, אך בסיס העשייה שלהן היה השותפות בין נשים שלכאורה יש להן אינטרסים מנוגדים. כלומר עשייתן הנכיתה את הצורך לחשוב על ביטחון בנות ובני אדם, ולא על ביטחון של מדינות.

נוסף על כך, עמרם מראה שחלק ניכר מפעילות הרשת תועל לקידום שוויון זכויות לנשים כדי שיוכלו לקחת חלק פעיל במערכות השלטון ובעמדות ההחלטה במדינות השונות. העובדה שלא שותפו בתהליך השלום הרשמי, שלטענתה מרכזית לחוסר היציבות המתמשך באזור, מעידה הן על הזרז הארוכה שעוד יש לעבור כדי להשיג שוויון מגדרי באזור והן על מרכזיותו של שוויון מגדרי בקידום תשתיתי של תהליכי פיוס. לבסוף, המאמר מעלה אם השאלה אם שוויון מגדרי, המנטרל את הממדים המגדריים של מלחמה ולחימה, יהיה בפני עצמו גורם משמעותי במניעת סכסוכים מזוינים.

מעבר לתובנות המאירות את הממדים המגדריים של מלחמה, לחימה ויישוב סכסוכים, העיסוק במקרה הבוחן של רשת השלום של נשות נהר המאנו הוא בעצמו אקט פוליטי של ייצור ידע, המנכיח את משמעות העשייה הנשית בקידום תהליכי פיוס ומהווה השראה להשתתפות נשים בתהליכי פיוס.

מאמרה של שרי אהרוני **שייכות כבעיה פמיניסטית, או: האם להתאבד לנוכח הפשיזם?** ממשיך ומעמיק את ייצור הידע המנכיח עשייה נשית במהלך קונפליקטים ובניסיון ליישבם. דרך קריאה מחודשת במסה **שלוש גיניאות** של וירג'יניה וולף (1938), התייחסויות למחזה **אנטיגונה** ותיאורים של פעילות שלום ישראליות, אהרוני עוקבת - היסטורית, גלובלית ותיאורטית - אחרי שינויים בהגדרת השייכות כבעיה פמיניסטית. בשלוש התקופות האמורות היא מציגה את הבחירה הפמיניסטית לפעול כדי לא להשתייך, כדי לצאת מן הכלל ולסרב להיכלל בקולקטיב המתכוון לקראת מלחמה, בחירה המבטאת מצב קיומי מתמשך ועמוק של מצוקה, בדידות וכישלון אל מול כוח פטריארכלי שנחווה כאלים וכבלתי ניתן לשינוי. ניכר כי מצב קיומי זה אינו שייך רק לעבר הקולקטיבי

של נשים כקורבנות של מוסדות פוליטיים שנוצרו על ידי גברים, אלא רלוונטי גם למציאות הפוליטית הנוכחית שנוטה להתמקד בהישגים פרגמטיים רבים, כמו העלייה הניכרת בייצוג הפוליטי של נשים, ההתרחבות של תנועות וארגונים פמיניסטיים וההכרה הגוברת והולכת בזכויותיהן ובצורכיהן של נשים ונערות. מכאן טוענת אהרוני כי הדגשת ההצלחות הפוליטיות של הפמיניזם הפרגמטי בזירה הבינלאומית והמדינתית מעמעמת את קיומו של הכישלון כמרכיב מהותי בתודעה הקולקטיבית וההיסטורית של נשים פמיניסטיות.

החלק המסכם של המאמר מבקש להתבונן על הרלוונטיות של אתיקת הסרבנות לפוליטיקה בת זמננו דרך האפשרות של השתייכות אלטרנטיבית בתוך תנועה רעועה המנסה לקיים צורות שונות של שייכות (belonging), שאותן מזהה נירה יובל-דייויס כהשתייכות רב-זהותית וטרנס-לאומית המבוססת על ערכים של דאגה וחמלה. רעיון ה"בית הרעוע", המבוסס על כתיבתה של שרה אחמד, מוצג בסיכום כאפשרות לגשר בין הפמיניזם הפרגמטי להיסטוריות הכואבות של כישלון פמיניסטי. על פי קריאה זו, ההישארות בחיים כשלעצמה וההתעקשות על יצירת מרחבי פעולה פמיניסטיים, שבריריים ככל שיהיו, הן התנגדות מתמדת המשולה לפעולת לחימה (self-care as warfare).

המושג שייכות (והיעדרה) מאפשר לאהרוני להנכיח את הבסיס הפטריארכלי ביסודן של מדינות ומלחמות. בהינתן בסיס זה, בחירתן של נשים שלא להשתתף בכל פעילות הקשורה במלחמה אינה בחירה פסיבית אלא אקט של התנגדות לתפיסתן כחלק ממוסדות אלו, התנגדות המערערת על תפיסות חברתיות בדבר מהותו של הלאום (ומשמעותה של המלחמה). יתר על כן, יצירת מרחבי פעולה פמיניסטיים ולעיתים קרובות טרנס-לאומיים, וקידום פרקטיקה של דאגה וחמלה גם כשאינן קשורות ישירות להתנגדות לסכסוך, מערערים באופן פעיל על הנחות הבסיס של מבנים פטריארכליים.

מאמרן של חנה ספרן ודליה זק"ש "לא יכולנו לעשות אחרת, היינו מחויבות למאבק בכיבוש ולפמיניזם": תנועות מחאה ושלום של נשים בישראל ממשיך ומעמיק תובנות בנושא הממד הפוליטי של ייצור ידע, תחושת אי/שייכות לפרויקטים לאומיים וחתימה מתמשכת ליצירת שיתופי פעולה ומרחבי פעולה חלופיים. המאמר מתאר את פעילות תנועות הנשים לשלום ונגד הכיבוש בישראל באמצעות הצגה של מסמכים ועדויות, בניסיון לסכם יותר משלושים שנות פעילות לשלום של הכותבות. הטקסט פורש מאבק משולב רב-ממדי נגד דיכוי נשים ואחרים ממגוון מיקומים חברתיים ולאומיים, ומתייחס גם לדילמות שליוו את פעילותן: האם לדרוש את זכותן להישמע כאימהות או כאזרחיות? האם לשותף גברים בפעילות? כיצד לשלב בין מאבקים שונים ומצטלבים? ואיך אפשר

להכיל ולהחיל שאלות של זהות וייצוג שהפכו חלק מהשיח הפמיניסטי בשנות התשעים?

כיוון שמלחמה מצטיירת כמוסד המדכא קבוצות מוחלשות ומפלג ביניהן, מסתמן כי הדרך ליישב סכסוכים עוברת דרך התאגדות בין מדוכאים. התאגדויות מסוג זה, גם כאשר הן שבריריות וארעיות, נוסח ה"בית הרעוע" שמציעה לנו שרי אהרוני בהמשך לעבודתה של שרה אחמד, עדיין מצליחות לאתגר את הסדר החברתי הקיים. כלומר, לפי ספרן וזק"ש, גם אם לא השיגו את התוצאות שלהן קיוו, הדרך שבה הלכו אלפי נשים במאבק נגד הכיבוש והעובדה שהעלו והציגו במרחב הציבורי את הקשר בין הדיכויים השונים ואת החשיבות והתרומה של קולות הנשים בנושאים של ביטחון, מלחמה ושלום היו חשובות ובעלות משמעות.

בבסיס המאמר עומדת תובנה חשובה נוספת: קיים פער בין השתתפות נשים בפעילות נגד כיבוש לבין ייצוגה - הן בתקשורת בזמן אמת והן ברקורד ההיסטורי. האזכורים לעשייה זו, כפי שראינו גם במאמרה של אהרוני, הם תוצר כתיבתן של האקטיביסטיות עצמן. למעשה, איסוף הידע ושזירתו למאמר המנכיח את עשייתן הוא כשלעצמו אקט של התנגדות: התנגדות להשכחה, להדרה מהזיכרון הקולקטיבי.

במובן הזה מאמרן של ספרן וזק"ש מעגן את הטענה שבבסיס הגיליון: ארכוב ההיסטוריה האנושית ודברי ימי המלחמות אמנם אינו כולל חוויות מלחמה מנקודות מבטן של נשים בכלל או של נשים מקבוצות אוכלוסייה מגוונות, אולם נשים, נערות וילדות יודעות מלחמה ולחימה. הידע שלהן, הנסמך על הדרך שבה הן חוות ושורדות את מציאות היום-יום בימי אי/מלחמה, שונה מהידע של מי שמנהלים, מנצחים ומתעדים מלחמות, ומאתגר אותו ואת ההסדרים החברתיים העומדים בבסיסו. המאבק על ארכוב הפועלות הנשית בדברי ימי המלחמות, שניכר במאמריהן של עמרם, אהרוני וספרן וזק"ש, עשוי להתפרש כניסיון להשתייך או לפחות לקבל מקום מרכזי יותר בסדר החברתי, אך הוא למעשה דרישה ליצירת נרטיב חדש ומכליל.

האנתרופולוגית דיאן גלסון, החוקרת את סיומי הקונפליקט האלים בגואטמלה, עושה שימוש כפול במילה end (סוף, מטרה) כדי להסביר שאי-אפשר לסיים סכסוך אלים בלי להביא בחשבון את המטרות שעבורן יחידים וקבוצות התנדבו ואולצו להקריב את חייהם (Nelson, 2013: 268–287). כפי שמראים המאמרים בגיליון זה, נשים יודעות סכסוכים מזוינים כמאבקי שליטה בין אליטות גבריות, המתבססים על מבנים חברתיים המדכאים ומפלגים קבוצות

אוכלוסייה שונות, ומשעתקים מבנים אלה. הן יודעות פרקטיקות של בריתות זמניות, הבניית שייכות חברתית והדרה כמו גם אי/הנגשת משאבים כמרכזיות למאבקי כוח אלו. בהמשך להבנה זו של מטרות הסכסוכים, דרכי הלחימה שהן מעצבות כוללות מאבק על ייצור ידע מכליל, כינון אזרחות משמעותית תוך יישום פרקטיקות של דאגה ושותפות בקהילה, מאבק למיצוי יכולות ופוטנציאל אנושי, ויצירת שותפויות בין קבוצות שלכאורה יש להן אינטרסים מנוגדים. מה שעשוי להיתפס כפרקטיקות שאינן רלוונטיות או לחלופין לא פטריוטיות, מסמן למעשה שהדרכים שבהן נשים יודעות מלחמה עשויות לערער את מוסד המלחמה כפי שאנחנו יודעות אותו באופן המהותי והבסיסי ביותר.

רשימת מקורות

אלמונית, 2006. *אישה בברלין: רשימות יומן מ-20 באפריל עד 22 ביוני 1945*, תל אביב: עם עובד.
חסן, מנאר, 1999. "הפוליטיקה של הכבוד: הפטריוארכיה, המדינה ורצח נשים בשם כבוד המשפחה", דפנה יזרעאלי, אריאלה פרידמן, הנרייט דהאן-כלב, חנה הרצוג, מנאר חסן, חנה נה וסילביה פוגל ביז'אוי, **מין, מיגדר, פוליטיקה**, תל אביב: הקיבוץ המאוחד, עמ' 267-305.

Amony, Evelyn, 2015. *I Am Evelyn Amony: Reclaiming My Life from the Lord's Resistance Army*, Madison: University of Wisconsin Press.

Arming All Sided (n.d.). "All Aboard the Peace Train – Women's International League for Peace & Freedom 1915–1919", https://armingallsides.org.uk/case_studies/all-aboard-the-peace-train/#1919.

Brownmiller, Susan, 1975. *Against Our Will: Men, Women and Rape*, New York: Ballantine Books.

Menchú Tum, Rigoberta, 1984. *I, Rigoberta Menchú: An Indian Woman in Guatemala*, introduction by Elisabeth Burgos-Debray, trans. Ann Wright, New York: Verso.

---, 1983. *Me llamo Rigoberta Menchú y así me nació la conciencia*, edited by Elisabeth Burgos. Barcelona: Argos Vergara.

Murad, Nadia, 2017. *The Last Girl: My Story of Captivity, and My Fight Against the Islamic State*, New York: Tim Duggan Books.

Nelson, Diane M., 2013. "100 Percent Omnilife: Health, Economy and the End/s of War", in Carlota McAllister and Diane M. Nelson (eds.), *War by Other Means: Aftermath in Post-Genocide Guatemala*, Durham and London: Duke University Press, pp. 285–306.

Nitsán, Tal, 2012. "The Body That Writes: Reflections on the Process of Writing about Wartime Rape Avoidance in the Israeli-Palestinian Conflict", in Raphaëlle Branche and Fabrice Virgili (eds.), *Rape in Wartime*, London: Macmillan, pp. 153–168.

Theidon, Kimberly, 2007. "Gender in Transition: Common Sense, Women, and War", *Journal of Human Rights* 6(4): 453–478.

Von Suttner, Bertha, 1889. *Die Waffen Nieder!* [Lay Down Your Arms!], Dresden: Edgar Pierson.